

Musées royaux
des Beaux-Arts
de Belgique

Koninklijke Musea
voor Schone Kunsten
van België

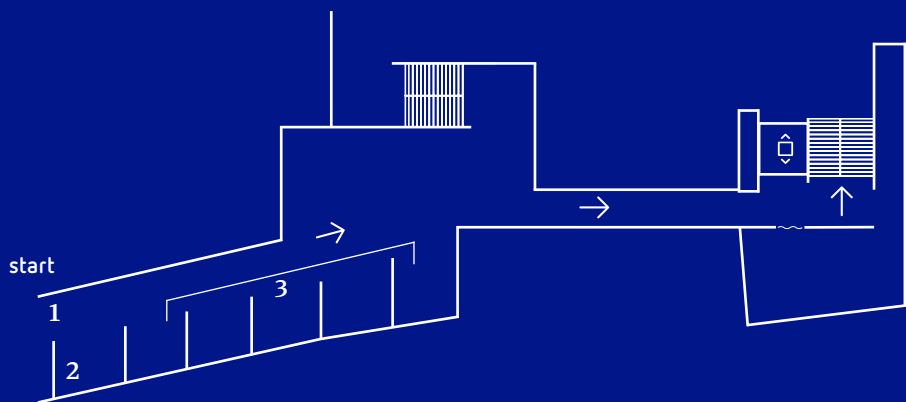
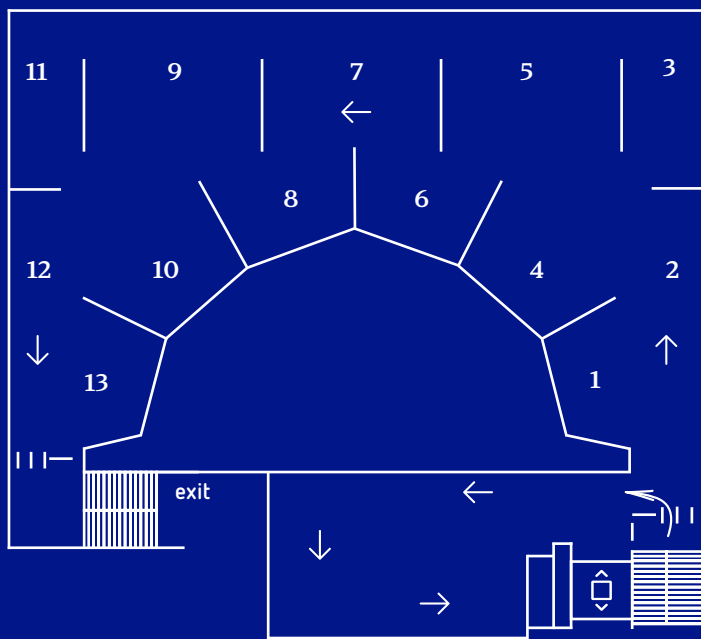

Dotremont

Peintre de l'écriture | Schilder — Schrijver | Painter — Poet

28.04 > 07.08 2022

guide du visiteur (FR) — bezoekersgids (NL) — visitors guide (EN)

A**B**

Dotremont

Schilder — Schrijver

De Belg Christian Dotremont (1922-1979), een groot kunstenaar uit de tweede helft van de twintigste eeuw en medeoprichter van CoBrA, was een van de eersten die het schrift naar het niveau van de beeldende kunst tilde. Hij was een vernieuwer en bedacht de 'logogrammen', echte grafische gedichten, die hij wonderbaarlijk spontaan met een penseel schetste.

Deze tentoonstelling is het resultaat van de samenwerking tussen de Archives & Musée de la Littérature, die het Fonds Christian Dotremont (eigendom van de Koning Boudewijn Stichting) bijhouden, en de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Ze belicht het logogram, met een focus op de experimentele bronnen en de grote verscheidenheid. Door thema's en vormen te combineren in een originele benadering worden de bezoekers via een selectie van een honderdtal werken op papier, foto's, films en nooit vertoonde archiefstukken meegenomen naar de kern van het creatieve proces van deze schilder van het schrift.

Wij wensen u een aangenaam bezoek!

A

Ik schrijf dus ik creëer

Ik
—
*Christian
Dotremont*

1

Christian Dotremont werd op 12 december 1922 geboren in Tervuren, in een familie van katholieke intellectuelen. Hij was een briljante maar ongedisciplineerde leerling, die poëzie verkoos boven de lessen, en hij werd verschillende keren van school gestuurd. In 1941 sloot hij zich aan bij de Brusselse surrealistische kringen en kwam hij in contact met René Magritte, Louis Scutenaire, Paul Nougé en Marcel Mariën. Ondanks de bezetting trok hij naar Parijs, waar hij onder andere Paul Éluard en Pablo Picasso ontmoette, wiens vierhandige creaties indruk op hem maakten. Tussen Parijs en Brussel schreef hij en zette hij

zich in voor de oprichting van surrealistische tijdschriften en de uitgeverwereld. Hij was een bruggenbouwer, engageerde zich voor de communistische partij en werkte mee aan de lancering van het Revolutionaire Surrealisme in mei 1947; vervolgens speelde hij ook een doorslaggevende rol in de oprichting en bezieling van de kunstbeweging CoBra (1948-1951), waarvoor hij de naam bedacht—acroniem van de drie hoofdsteden waaruit de stichtende leden afkomstig waren (Copenhagen, Brussel en Amsterdam)—en waar de uitbundige praktijk van de woordschilderingen ontstond. In 1951 hoorde hij dat hij tuberculose had. Zijn verblijf in het sanatorium van Silkeborg en zijn passie voor een jonge Deense zijn de thema's van zijn enige gepubliceerde roman, *De steen en het hoofdkussen* (1955). In 1962 ontwikkelde hij na jaren experimenteren het logogram. Ondanks de officiële stopzetting van CoBra bleef Dotremont veel werken maken met Asger Jorn, Serge Vandercam, Karel Appel, Pol Bury, Hugo Claus en vooral met Pierre Alechinsky, met wie hij een hechte vriendschap had. Hij leefde lang in armoede en raakte

pas bekend op het einde van zijn leven, toen zijn logogrammen begonnen te circuleren bij de verzamelaars en in prestigieuze galeries werden tentoongesteld. Hij overleed op 20 augustus 1979 in het sanatorium Rose de la Reine in Buizingen.

*onderste-
boven*

si(g)nificatie

2

In 1950 vertelde Christian Dotremont in een oprichtingstekst met als titel *Signification et sinification* over een letterlijk omwentelende ervaring: toen hij het manuscript van zijn tekst *Le Train Mongol* omgekeerd en verticaal tegen het licht hield, ontdekte hij een onvermoed grafisch universum: 'Mijn Franse zin leek mij toen als de vercijferde deklaag van een niet te ontcijferen gedicht.' Hij besloot: 'echte poëzie is die waar het schrift iets te zeggen heeft'. Deze initiële schok betekende het begin van een poëtische hervorming en

een esthetische vraagstelling over de verhoudingen tussen tekst en beeld, die ertoe leidden dat hij zowat twaalf jaar later het logogram uitvond.

*woorden
schrijven
alsof ze
bewegen...*

*laboratorium
— gebaar —
proces*

3

De ervaring met de *Train Mongol* was beslissend voor het latere ontstaan van het logogram, maar ze maakte wel al deel uit van een lang proces van fascinatie voor het schrift in zijn intrinsieke materialiteit. Voor Dotremont was het grafische beeld een uitbundige gymnastiek, een aaneenschakeling van irrupties, interrupties en erupties, in constante beweging. 'Alle mensen die schrijven maken logogrammen zonder het te weten': de meest

banale uitingen van het schuine schrift—schrijfschrift van een kind, schrijfhandleiding, een gewoon handgeschreven bonnetje— bevestigen het organische aspect van het gebaar, wat bij Dotremont veranderde in een creatieve kracht. De ‘fabricage’ van het logogram wordt gekenmerkt door een aandacht voor de materiële productie van de taal of ‘reële linguïstiek’ en volgt niet de sporen van de kalligrafie. Het komt er niet op aan om ‘schoonheid of lelijkheid na te streven, [maar] een verbaal-grafische eenheid’. Een logogram beschrijft, in een spontane beweging van het leesbare naar het zichtbare, de poësie van de plastische activiteit. Door een natuurlijke en levendige schwung krijgen de geschilderde woorden een poëtische vorm.

B

hallo Cobra's

woord- schilderijen — vierhandig

1

Kort voor de officiële oprichting van CoBRA in 1948 maakten Christian Dotremont en de Deense schilder Asger Jorn een tiental vierhandige werken, waar de dialoog tussen taal en beeld in een quasi-synchronisme tot stand kwam, door wederzijdse inspiratie en in alle spontaniteit. Opnieuw beginnen of bijwerken was niet toegestaan, hier primeerde het creatieve proces op het eindproduct. Bedwelmd door die eerste pogingen zette Dotremont het experiment voort met heel wat vrienden-schilders (Pierre Alechinsky, Jean-Michel Atlan, Corneille, Karel Appel, Mogens Balle, Hugo Claus of Carl-Otto Hultén). Het maken van woordschilderijen dwarde het schrift beetje bij beetje naar de

grenzen van de leesbaarheid en droeg zo bij tot de uitvinding van het logogram.

*ik ben niets
dan adem
ziekte
—
ademhaling*

2

In 1951, tijdens een bezoek aan zijn vriend Asger Jorn die in het Deense sanatorium van Silkeborg werd behandeld, kreeg Dotremont te horen dat hij zelf tuberculose had. Het onverwachte gebeuren versnelde het officiële einde van CoBrA en had een permanente invloed op zijn leven, dat hij nu met uitstel van executie doorbracht en dat geritmeerd werd door verblijven in verzorgingstehuizen. De ervaring van een afgepeigerd en immobiel lichaam blies zijn werk een nieuwe adem in. Tegelijkertijd tekende zich een ware obsessie af voor de vlek, die overal aanwezig was in zijn werk, net zoals de ziekte, die hij nochtans probeerde

in toom te houden door humor. Verschillende logogrammen dragen het spoor van dat zieke lichaam, dat onderwerp en inspiratiemateriaal was geworden.

*de
mathematica
van
het iele
series
—
kleine formaten*

3

Vooraleer hij zijn toevlucht zocht tot de staande positie en de grote formaten die eigen zijn aan de beeldend kunstenaar, schetste Dotremont logogrammen op de beperkte ruimte van het blad. Het was een experimenteerplek voor het subtiele en liet ruimte voor een grote variatie van kleine logogrammen, die in reeksen konden worden gegroepeerd. Na een intensief gebruik van kleurrijk pastel en gewone inkt gaf Dotremont geleidelijk de

voorkeur aan Oost-Indische inkt, die hij aanbracht met een pen en later vooral met een penseel en zelfs met de tube. Elke methode werd beoordeeld op basis van de ‘verbaal-grafische’ alchemie die ze stimuleerde. De opeenstapeling van letters, het geometrische patroon, de logica van de ‘trilog’ of ‘quadrilog’ of ook nog het bewuste effect van de lijntekening zijn enkele technieken die zich in miniatuurversie ontvouwd, als evenveel avatars van de grote logogrammen.

mijn blonde zwarte beest

liefde
—
humor

4

In 1951, had Dotremont in een café in Kopenhagen een overweldigende ontmoeting met een ‘danoiselle’, die al zijn vorige liefdes in de schaduw stelde. Als een instrument van het lyrische en het tragische zorgde ze ervoor dat

de kunstenaar de samensmelting tussen eros en logos kon voltooien via haar verschijningen en verdwijningen. Zowel in zijn logogrammen als op zijn intiemste pagina’s gaf de dichter de woorden van het gebrek en het teveel een allegorische lading. Zijn blonde zwarte beest, van wie de passionele liefde evenzeer kwelde als bevredigde, werd afwisselend Gladys, Ulla, Boule d’or, Gloria genoemd... : ik schrijf naar Gloria—het is mijn werk—ik ben schrijver naar Gloria—het is om haar te verleiden...

Liefde en ‘catastrofe’ gaan via de woorden een huwelijk aan in een ‘bougerie’ in zwart en wit die de humor soms tot rust komt brengen.

mix van visie en zicht

optica
—
fotografie

5

Door het regelmatige contact met het surrealisme raakte

Dotremont geïnteresseerd voor de fotografie. De theoretische teksten en de experimenten van zijn voorgangers brachten hem ertoe om zijn eigen reflecties te ontwikkelen, waaraan hij begon met het essay *Le Procès de l'œil* (1941-1942). Van amateurfotograaf werd hij de promotor van zijn collega's door in 1950 in Parijs een CoBrA-tentoonstelling te organiseren, *Les développements de l'œil*. De fotografie past de perceptie van de realiteit aan en sluit zich aan bij het schrijven als ze niet langer alleen maar een verwijzende functie heeft: de twee expressies werden de instrumenten van een poëtische revolutie, die volkomen niet-formalistisch was. In het sanatorium van Eupen in 1953 zette Dotremont zijn ontwikkeling voort door 'lichtteksten' te creëren, geïnspireerd door het werk van Gjon Mili. Dat gebaar voltrok al de alchemie tussen schrift en beeld, wat hij later nog zou concretiseren met het logogram.

*overal
het weinige
vieren
zwerven
—
armoede*

6

Dotremont was een van die kunstenaars die het zwerven tot het niveau van een poëtica tilden. Voor hem was rondtrekken essentieel terwijl hij het sedentaire leven, waartoe de ziekte hem regelmatig dwong, ervaarde als een keurslijf. Vanuit zijn geboortegrond Tervuren beoefende hij het nomadisme steeds verder naar het noorden: na Denemarken, Noorwegen en Finland, zijn geliefde Lapland en het dorp van zijn 'hergeboorte', Ivalo. Voorbij de verbeelding van de reis en zijn obsederende motieven combineerde het werk van Dotremont schriftbeeld en wandeling. De grote logogrammen die hij in Tervuren maakte waren een tegengif voor

de onbeweeglijkheid en lieten de gedwarsboomde zwerver toe om weer aansluiting te vinden bij de beweging. Als trouwe gezellen van zijn zwerftochten bevatten zijn koffers het weinige dat de kunstenaar bezat. De schrijver-schilder leefde vaak op de grens van de armoede; toen hij een beetje erkenning had, was zijn meest luxueuze verovering niet meer dan een gehoord kamertje in *Pluie de Roses* (Tervuren), boordevol objecten, boeken en papieren die de waarneembare lagen van zijn bestaan vormden.

lijn per lijn

echo's
—
teken

7

De dialoog tussen tekst en beeld die opnieuw werd uitgevonden door het logogram lag in de lijn van een beweging die was gestart door de literaire en artistieke avant-gardisten van de twintigste eeuw—Guillaume Apollinaire, en vervolgens Fernand Léger, Pablo

Picasso en ook René Magritte. De context van de jaren 1950 tot 1970, waar een hele generatie een passie aan de dag legde voor het schriftteken, was gunstig voor het ontstaan van nieuwe experimenten. Individuele pogingen voegden zich bij het collectieve enthousiasme: hier inspireerde men zich op de niet-westerse kalligrafiekunst om vorm te geven aan dansende inkt en asemantische codes, daar probeerde men de grafische alteratie van de muzikale geschriften uit of de herleving van een visuele poëzie. Als we het werk van Dotremont in dialoog plaatsen met dat van zijn tijdgenoten, zien we zowel een vertrouwelijkheid als een essentieel onderscheid, dat erin bestond een intrinsieke leesbaarheid toe te voegen aan de logogrammen en tegelijkertijd de plastische waarde van de tekens te verheerlijken.

*mijn
breekbare
super-
posities*

*geopoëtica
—
lagen*

8

een hybride stad, in superpositie:
Louverick, samentrekking van
Louvain [Leuven] en Limerick.

*witheid, ik
kom eraan*

*Lapland
—
contrast*

9

Dotremont was altijd al gefascineerd door kaarten, stadsplannen en geografische opmetingen. In hun tekst of plastische uitvoering dragen de logogrammen het spoor van deze essentiële geopoëtica, die zich als een rode draad opdringt. Al in 1950 bekrachtigde hij in *Signification et sinification* de duurzame band tussen cartografie en schrift: 'Gedrukt is mijn zin zoals een stadsplan; de struiken, de bomen, de voorwerpen en ikzelf zijn verdwenen.' De topografische verbeelding voedde het esthetisch denken van de dichter evenals zijn kijk op de wereld. Zo ontwierp hij volgens het model van CoBRA het plan van

In 1956 reisde Dotremont voor het eerst naar Lapland. In Rovaniemi, en daarna in Ivalo, werden de eerste scènes gespeeld van een ontmoeting met het Hoge Noorden die zich regelmatig zou herhalen. De ontdekking van het vlekkeloze wit, het stralende licht en de bewoners van deze woeste gebieden veranderde hem voor altijd en gaf vorm aan zijn kunst: 'Het gebeurt dus dat ik, terwijl ik een logogram teken, het gevoel heb dat ik een Laplander in een snelle slee ben op het witte papier en dat ik de natuur begroet als in het voorbijgaan, door de eigenlijke vorm van mijn schreeuw of mijn gezang of van alle twee samen.'

In het midden van die ‘kalligrafie van de natuur’ tekenen Lapland en de eindeloze landschappen zich af als een uitgestrekt openluchtlaboratorium. Dotremont maakte er zijn Laplandse tekeningen (1961), met motieven die een voorproefje waren van het logogram. In 1963 schetste de kunstenaar zijn eerste sneeuwlogo’s die, net zoals hun tegenhangers van papier, het grafische gebaar in het hart van de materie beïelden.

kantwerk met een twist

variaties
—
experimenten

10

Dotremont was altijd aan het experimenteren en verruimde zijn onderzoek door vaste poëtische elementen aan allerlei vervormingen te onderwerpen. Die reeksen verschilden per definitie van het logogram en hij probeerde hiermee ‘[het schrift] grondig te vernieuwen, door de

relaties tussen de vormen en de inhoud te verveelvoudigen’. Zo doken in 1963-1964 de ‘geschriften met tussenpozen’ op, waarin hij hetzelfde woord schreef in verschillende fysieke en mentale situaties. Daarna kwamen *Het ja en het neen*, het misschien (1965), 130 grafische beelden in pastel, over de dialectiek van *nja*—de samentrekking van het Deense *ja* (ja) en *nej* (nee), wat aarzeling oproept. En tot slot waren er de *Typografieën* (1971) die een drukkerijcatalogus met verzonden namen nabootsten en een aanvulling vormden op het arsenaal van Dotremontiaanse ‘*écrivures*’.

*Logogus
heeft een
bruuske
zin om
bruusk een
logogram te
maken*

atelier
—
Pluie De Roses

11

In het bescheiden pension van Tervuren waar hij sinds 1969 een kamer huurde, beschikte Dotremont over een klein atelier dat op de zolder was ondergebracht. Het was daar dat zijn alter ego Logogus op het toneel verscheen. Het was ook daar dat hij een onwaarschijnlijke hoeveelheid logogrammen produceerde, waarvan hij de meeste vernietigde of afkeurde. Enkele naasten

of geïnteresseerden hadden toegang tot die mythisch geworden plaats. Zo ook Pol Bury: 'Hij neemt ons mee naar zijn atelier — op zolder. De deur staat open, ze lijkt wel naar voren gedruwd door een berg tekeningen die als een onbeweeglijke stroom naar buiten is gestort. De hele vloer is bedekt met logogrammen waarover we stappen. We kunnen er amper met drie mensen in. Een tafel onder een zolderraam verlicht zijn papier goed maar hij klaagt over het drogen, wat hem ertoe verplicht om systematisch de vier of vijf logogrammen van 's ochtends weg te gooien en er maar een te bewaren.'

*in wezen is
er de vorm*

draggers
—
materialiteit

12

Naast het papier, waarvan het formaat, de granulatie of de kleur varieerde, vond het logogram zijn

weg naar enorm veel atypische dragers. In 1963 verschenen de 'fotologs', op basis van foto's die Dotremont zelf had genomen in Dublin of Lapland. Volgens dat principe van 'stratificatie' schreef hij de voorpagina van Finse kranten vol met oliepastels, bracht hij kaarswas aan op kartonnen dozen en Oost-Indische inkt op talloze objecten, de meeste daarvan verzameld tijdens zijn reizen: enveloppes, treintickets, lezerskaarten, geografische kaarten, schoolboeken en -schriften, logaritmetafels... Elke drager 'verplicht tot of suggereert andere ritmes, andere verlangens, andere toonaarden, andere snelheden'.

*de buik
vol van
harmonieën*

schilderijenlogs

—

*samen-
werkingen*

13

In de loop van de jaren 1970 vatte Christian Dotremont de vierhandige werken weer op, vooral met de vroegere leden van CoBrA. Het logogram was bevrijd van de druk van de leesbaarheid en mat zich dan ook met de lijnen van de beeldend kunstenaars: 'Er zijn veel manieren om zich met tweeën op hetzelfde papieroppervlak te bevinden. De lijn die door de ene wordt opgegeven wordt door de andere hervat, in een verrassend tegengestelde, of aanvullende, of decoratieve, of verklarende zin.' Vooral de samenwerking met Pierre Alechinsky werd intenser. Ze speelde zich in real time af voor de ogen van de toeschouwer (zoals in

Galerie Maya in 1973) of nam zelfs permanent de publieke ruimte in toen het duo het Brusselse metrostation Anneessens versierde met een groot fresco met als titel *Sept écritures* (1976), dat vandaag te zien is in het station Delta.

Journée d'étude (FR—05.05 2022)

Christian Dotremont Entre textes et images

En marge de l'exposition organisée pour le 100e anniversaire de la naissance de Christian Dotremont, les Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique et les Archives & Musée de la Littérature vous convient à une journée d'étude consacrée au « peintre de l'écriture ».

Homme de plume et de lettres, animateur d'art, inlassable chercheur de nouveautés, Christian Dotremont est l'une des figures essentielles de l'avant-garde européenne de la seconde moitié du XXe siècle. Né et mort en Belgique mais grand voyageur, il a déployé son activité dans plusieurs pays, en relation avec des artistes de toutes nationalités, explorant sans cesse les marges des genres institués. Même si plusieurs monographies lui ont été consacrées, ainsi que quelques travaux académiques, sa trajectoire reste en partie méconnue, sans doute précisément parce qu'il a toujours refusé d'emprunter les chemins balisés de la littérature ou de l'art. La présente journée d'étude met d'abord l'accent sur son exploration de l'entre deux : lorsque le verbe fait image, lorsque le texte prend appui sur la page, lorsque le corps se fait signe et entre dans le paysage. Dans une seconde partie, ce sont de nouvelles pistes de recherche que l'on voudrait explorer : la photographie et le cinéma, la musique et la géographie, la fabrique de l'auteur tel qu'il s'expose

programmation & réservation | programma & reservatie:
fine-arts-museum.be/fr/agenda/2022/05/05/christian-dotremont
fine-arts-museum.be/nl/agenda/2022/05/05/christian-dotremont-entre-textes-et-imag
fine-arts-museum.be/en/exhibitions/christian-dotremont

Special Day (FR | NL—22.05 2022)

Dotremont, Marat & Co

Performances, visites guidées, workshops...

Une après-midi créative et instructive pour découvrir les expositions *Marat assassiné* et *Christian Dotremont, peintre de l'écriture* à fleur de peau, de lignes, d'histoires et de mots.

Séances de tatouages poético-éphémères, lectures performatives par des autrices et auteurs, visites guidées, workshops animés par des artistes, atelier BD...

Performances, rondleidingen, workshops...

Gedurende al deze activiteiten kan u tevens de twee tentoonstellingen bezoeken: *De moord op Marat* en *Christian Dotremont, schilder-schrijver*.

performances door schrijvers, vluchtige en poëtische tatoeëersessies door de schrijvers, rondleidingen, workshops door de kunstenaars, een atelier rond beeldverhaal...

Colophon | Colofon

Directeur général | Algemeen directeur | General director
Michel Draguet

Commissaires d'exposition | Curatoren | Curators

Laurence Boudart (AML)

Michel Draguet (MRBAB - KMSKB - RMFAB)

Florence Huybrechts (AML)

Inga Rossi-Schrimpf (MRBAB - KMSKB - RMFAB)

Chef de service du Service Expositions | Diensthoofd tentoonstellingen | Head of Exhibitions

Sophie Van Vliet

Coordination du projet | Projectcoördinatie | Coordination of the Project

Gaëlle Dieu, Josefien Magnus, Sophie Van Vliet

Direction services aux publics et médiation culturelle

Directie publieksdiensten & publieksbemiddeling

Managing Director to the Public services Department

Isabelle Vanhoonacker

Médiation culturelle Expositions | Publieksbemiddeling Tentoonstellingen |

Cultural mediation Exhibitions

Géraldine Barbery

Communication et presse | Communicatie & pers | Communication & press

Amélie Jennequin, Samir Al-Haddad

Design Studio

Piet Bodyn, Vladimir Tanghe

Textes | Teksten | Texts

Laurence Boudart, Florence Huybrechts

Relecture | Correctie | Review

Géraldine Barbery, Fabrice Biasino, Laurence Boudart, Florence Huybrechts,

Amélie Jennequin, Marianne Knop, Christophe Meurée,

Isabelle Vanhoonacker

Traduction | Vertalingen | Translation

Martine Wezenbeek (NL)

Paula Cook (EN)

Coordination éditoriale | Redactionele coördinatie | Editorial coordination

Géraldine Barbery

Assistance scientifique | Wetenschappelijke ondersteuning | Scientific assistance (AML)

Paul Aron, Pieter De Reuse

Collaborateurs | Medewerkers | Collaborators (AML)

Saskia Bursens, Mélanie Michelet, Alice Piemme, Kosta Siskakis,

Marc-Etienne Vlamincq

avec le soutien de | met de steun van | supported by

■ ARCHIV
ES & MUS
EE & LITT
ERATURE

FÉDÉRATION
WALONIE-BRUXELLES

M:dis
d'arts

Koning Boudewijnstichting
Fondation Roi Baudouin
*Samen werken aan een betere samenleving
Agré ensemble pour une société meilleure*

Cover: Christian DOTREMONT, A bleu mentir qui vient de près [1978] © King Baudouin Foundation | In deposit at the Archives & Museum of Literature

Papier | paper: Recystar Nature 70g/m² | Swan, EU Eco Label, Blue Angel, ISO 14001, PCF Recycling 100%

É.R. | V.U.: Michel Draguet, rue du Musée | Museumstraat 9, 1000 Bruxelles | Brussel

#expodotremont
@FineArtsBelgium